

De vuurvaste bijbel

Orale cultuur, materiële religie en de Heilige Schrift

Fred van Lieburg

Verschenen in: Radix 28 (2002) 317-328

Abstract

Orthodoxe protestanten, met name evangelischen en bevindelijken, zijn opvallend ontvankelijk voor verhalen over hedendaagse wonderen. Vooral wanneer deze vergelijkbaar zijn met bijbelse voorbeelden, worden ze al gauw als geloofwaardig bestempeld. Omgekeerd wordt de historiciteit van wonderverhalen in de bijbel graag bevestigd onder verwijzing naar soortgelijke gebeurtenissen in het min of meer recente verleden. Voor deze dubbele stelling worden in dit artikel voorbeelden aangevoerd. Speciale aandacht krijgt het verhaaltje van de onbrandbare bijbel, omdat daarmee niet alleen de doorwerking van de orale cultuur, maar ook van de zogeheten materiële religie kan worden geïllustreerd. Beide factoren zijn relevant voor de verklaring van het gemak waarmee orthodoxe protestanten de betrouwbaarheid van de bijbel soms verbinden met dubieuze (wonder)verhalen. Het motief van *vuur dat niet verteert* onderstreept tenslotte dat het gezag van de Schrift niet verankerd wil zijn in bijzondere openbaringen, en zelfs niet in het geschreven Woord, maar in het werk van de Heilige Geest.

De vuurvaste bijbel

Het bericht verbreidde zich snel na 11 september 2001 via de Amerikaanse media en haalde op 5 oktober ook de Nederlandse *Volkskrant*. In de puinhopen van het Pentagon, vlakbij het rokende gat dat één van de gekaapte vliegtuigen in het gebouw had geslagen, op een kruik temidden van verkoolde mensenresten en zwartgeblakerde kantoormeubelen, hadden reddingswerkers een dik, opengeslagen boek aangetroffen. Het was een bijbel, onaangeroerd en intact. “Ik ben niet erg gelovig”, had een ooggetuige tegen een verslaggever gezegd, “maar dit zet je wel aan het denken” (*USA Today*, 14 september 2001).

Dit is slechts één van de vele verhalen die sinds de terreurdaden in de Verenigde Staten de ronde doen. Je zou ze kunnen zien als restjes van hoop, uitingen van troost en tekenen van geloof. In alle ellende betoonde God toch zijn aanwezigheid. Of het bericht ook klopt of niet, doet er dan weinig toe. Het is een typisch voorbeeld van een volksverhaal, dat wel een kern van waarheid kan hebben, maar een vorm heeft gekregen waarin andere vertelmotieven het aan geloofwaardigheid doen winnen. Nader onderzoek van journalisten leerde dat ergens tussen het puin in Washington op een stoel een opengeslagen woordenboek was aangetroffen, geen bijbel. Dat laatste is het geworden door het lopend vuurtje dat mondelinge overlevering heet en via pers en internet wereldwijd snel om zich heen grijpt.

De vuurvaste bijbel lijkt de jongste variant van een oeroude religieuze sage, die in elke volkskundige catalogus kan worden nageslagen (vgl. Loomis 1948: 31-33). Het verhaalttype heeft betrekking op een sacraal voorwerp – een boek, een beeld, een hostie – dat in branden, overstromingen of andere rampen onaantastbaar blijkt te zijn. In middeleeuwse heiligenlevens en exemplarbundels zijn tal van voorbeelden van zulke onverklaarbare gebeurtenissen te vinden (Klaniczay en Kristof 2001). In Nederland is natuurlijk het mirakel van Amsterdam bekend, het voorval in 1345 waarbij de door een zieke man uitgebraakte hostie ongedeerd uit het haardvuur kwam en op geen enkele wijze te vernietigen bleek. De kapel die op die wonderlijke plaats gebouwd is, de Heilige Stede, is tot op heden het middelpunt van de Stille Omgang die jaarlijks in de Kalverstraat gehouden wordt (Margry 1995).

Maar ook het protestantisme heeft een traditie van verhalen over onverwoestbare heiligheden. In Duitsland zouden in de zestiende eeuw schilderijen van Luther het vuur hebben doorstaan (Scribner 1987: 323-353). De Nederlandse wederdopers kenden het onverbrande bloempje na de dood van één van hun martelaren in 1527 (Visser 1991). Het *Paradiesgärtlein* van Johann Arndt, een populair gebedenboekje van deze vader van het piëtisme, is tussen 1624 en 1836 tientallen keren ongeschonden uit een vuurzee of een watervloed tevoorschijn gekomen. Exemplaren van deze legendarische boekjes worden in sommige Duitse bibliotheken nog bewaard (Messerli 1997). Verhalen over dergelijke calvinistische brandwonderen ken ik niet, maar dat ook gereformeerden er van genieten, lijdt geen twijfel.

Een hervormde dominee uit de kring van *Het Gekrookte Riet* vertelde zijn catechisanten enkele jaren geleden het verhaal van de ‘gebakken bijbel’. Het speelt zich af in Bohemen, het land van Johannes Hus, die in 1415 zelf op de brandstapel in Konstanz als een ‘gans’ gebraden werd, als voorteken – volgens de legende – van de ‘zwaan’ Maarten Luther die honderd jaar later de kerk der eeuwen tot reformatie zou brengen. Vele Boheemse gelovigen die reeds door de prediking van Hus door het evangelie waren aangeraakt, vreesden voor hun leven toen er een hevige vervolging losbrak. De handlangers van de Roomse Kerk zochten overal naar bijbels om die vervolgens te vernietigen.

Een vrouw, voor wie Gods Woord haar grootste schat geworden was, stond juist voor de oven om brood te bakken, toen ze hoorde dat mannen van de inquisitie het dorp aan het doorzoeken waren. Snel besloot ze wat ze moest doen. Ze nam haar bijbel, wikkelde hem

in een flinke klomp deeg en schoof het geheel in de oven. De andere stukken deeg kwamen er naast te liggen. Even later kwamen de onderzoekers aan de deur, haalden het huis van de kelder tot aan de zolder ondersteboven, alles tevergeefs. Toen de vervolgers weg waren, was het brood inmiddels gaar geworden en kwam ook de bijbel uit de hete oven tevoorschijn. Het boek bleek geheel onbeschadigd te zijn. De nakomelingen van deze kordate vrouw hebben de ‘gebakken bijbel’ als een kostbaar erfstuk bewaard (Pieters 1996: 27-28).

Genoemde predikant nam dit verhaal op in zijn bundel *Wonderlijke gebeurtenissen* uit 1996, helaas zonder bronvermelding. Een geschiedenis van precies dezelfde strekking stond overigens in 1933 in een aflevering van de *Bibliotheek voor de jeugd* van de Dordtse uitgever J. P. van den Tol (senior), evenzeer bedoeld voor jongeren uit bevindelijk gereformeerde kringen. In die versie, getiteld *Een vreemd baksel*, werd de bijbel echter aangetroffen in een protestantse oven in Oostenrijk in de barre tijd dat de fel katholieke keizerin Maria Theresia daar de scepter zwaaide (Smink e.a. 1933: 72-78). Mijn vrouw herinnert zich tenslotte op de lagere school over de ‘gebakken bijbel’ te hebben gehoord in relatie tot de ondergrondse kerk tijdens het Russische communisme. Met opzet vermeld ik deze persoonlijke verwijzing, omdat het er in de orale cultuur vaak zo aan toe gaat. Volkskundigen noemen dit soort verhalen dan ook *foaf-tales*: als bronvermelding komt men vaak niet verder dan een *friend of a friend*, een verifieerbare oorsprong is zelden bekend.

Recente wonderen bevestigd door de bijbel?

De conclusie uit de hierboven gegeven voorbeelden moge duidelijk zijn: dit verhaal komt in welke periode en religieuze of confessionele richting dan ook voor. Altijd in tijden van ramp en tegenspoed, waarbij een bovennatuurlijke gebeurtenis de almacht van God en zijn goedheid voor de gelovigen bewijst. Of altijd rond een gezaghebbend voorwerp. Niet zomaar een pamfletje van Jan, Piet of Klaas, maar de bestseller van een erkend religieus boegbeeld of gewoon het boek der boeken zelf. Dat het gerucht ook weer zou opduiken na de aanval op Amerika, het uitverkoren land dat zich in haar collectieve rouwverwerking als een christelijke natie presenteerde, viel bijna te voorspellen.

Nu gaat het mij hier niet om de kwestie van de historiciteit, waarmee ik gewoon bedoel of iets echt gebeurd is of niet. Onbrandbaar papierwerk is weliswaar moeilijk voor te stellen, maar het zou me niet verbazen als een boek, gewikkeld in deeg, folie of een natte doek, heel wat hitte kan doorstaan. Wat ik in ieder geval direct geloof is dat een bijbel in een bange ure op slimme wijze verstopt kan worden. En dan zijn er nog allerlei verslagen van soortgelijke gebeurtenissen, aan de waarheid waarvan helemaal niet getwijfeld hoeft te worden, maar die op dezelfde wijze een plaats hebben gekregen in de stichtelijke verteltraditie. Die behoren tot de duizenden dingen die dagelijks kunnen gebeuren, maar waaraan je vanuit het geloof in Gods voorzienigheid een bepaalde betekenis kunt geven.

Zo zijn er verhalen bekend van huizen of gebouwen die bij branden of bij oorlogsgeweld merkwaardigerwijs ongedeerd bleven. Toen in 1911 het dorp Brakel in de as werd gelegd, bleef temidden van de vuurzee één woning gespaard: dat van een godvrezend man, die achttien jaar ziek op bed had gelegen. Zijn vrouw getuigde van dit wonder tegenover Prins Hendrik, die het getroffen dorp kwam bezoeken (Van Rijswijk 1994: 116-121). Ook in Bleskensgraaf lijkt zo'n heilig huisje te hebben gestaan, bewoond door Cornelis de Vroomen. Op 12 mei 1874 drong een bende jongens bij hem naar binnen omdat hij die dag weigerde te vlaggen voor het regeringsjubileum van Koning Willem III, gezien de droevige toestand van land en volk (een vorm van protest die overigens in het paarse tijdperk in reformatorische kring weer opkwam). Precies 66 jaar later, op 12 mei 1940, werd het dorp gebombardeerd door de Duitsers, en precies het huis van De Vroomen bleef ongedeerd (Natzijl en Van Dijk 1995: 150).

Ik noem zojuist enkele voorbeelden uit het vaderlandse bevindelijke verleden, omdat ik daarvan het beste op de hoogte ben. Ongetwijfeld zijn zulke overleveringen uit allerlei tijden en plaatsen te achterhalen. Het geval dat ik na mijn inleiding over 11 september natuurlijk niet onvermeld mag laten, betreft de St. Paul's Chapel bij Ground Zero in New York, vlak bij de ingestorte Twin Towers van het WTC. Deze kerk bleef temidden van het inferno gespaard voor het vallend puin en kon zo fungeren als een toevluchtsoord voor overlevenden, nabestaanden van slachtoffers en hulpverleners. Deze bijzonderheid stond in diverse kranten en werd eind 2001 in het dikke kerstnummer van *Elseviers magazine* als godswonder gepresenteerd.

Niet alleen boeken, gebouwen of andere voorwerpen, maar ook mensen kunnen op wonderlijke wijze uit gevaren worden gered. Wie kent niet het verhaal van Polycarpus, bisschop van Smyrna, die in 155 de marteldood stierf. Op de brandstapel zouden de vlammen hem als een gewelf hebben omringd en moest het zwaard eraan te pas komen om hem te doden. Waren het geen vuur of water, maar vijandige personen die het leven van bijzondere vromen bedreigden, dan konden engelen te hulp schieten om hen tegen een laffe moord te behoeden. In de orthodox-protestantse wereld circuleren tal van verhalen over predikanten of andere eerbiedwaardige figuren die op deze wijze aan de dood zouden zijn ontsnapt. De laatste tijd zouden ook allerlei gelovige vrouwen of fietsende meisjes van christelijke komaf door hemelse lijfwachten tegen boze plannen van mannen zijn beschermd.

Uit onderzoek naar het ontstaan en de verspreiding van deze mondelinge en schriftelijke berichten over engelenwachten blijkt dat het om onvervalste religieuze volksverhalen gaat (Van Lieburg 2000). Dominees uit vervlogen tijden kunnen niets meer navertellen, maar van de recentelijk beschermde dames heeft zich nooit iemand gemeld om de realiteit van de verhalen te bevestigen. Toch worden deze zowel onder bevindelijk gereformeerden als evangelische christenen grif geloofd en graag doorverteld. Relativering van het waarheidsgehalte van deze overleveringen wordt niet zelden beantwoord onder verwijzing naar het feit dat zichtbare engelenverschijningen toch ook in de bijbel voorkomen. Als je hedendaagse verhalen uit 'betrouwbare bronnen' al niet meer gelooft, hoe kun je dan nog in de geschiedenissen in Gods Woord geloven?

Let wel, het gaat mij slechts om de logica van de redenering, dus de vanzelfsprekende relatie tussen de geloofwaardigheid van een hedendaags verhaal en die van de Heilige Schrift. Voor vele orthodoxe christenen kan de bijbel alles wat mensen heden ten dage voor wonderlijks vertellen, per definitie waarachtig maken. Zo is het ook met het verhaal dat de inzet van dit artikel vormt, en met de varianten die daarop lijken. In het geval van de 'gebakken bijbel' legde de eerder genoemde predikant uit de Nederlandse *Bible Belt* een verband, dat ook in menige oudere en andere versie van dit verhaaltje wordt aangevoerd. Waren de drie vrienden van Daniël niet ongedeerd uit de vurige oven gekomen die de goddeloze koning van Babel voor de Hebreeuwse geloofshelden had warm gestookt? Dankzij de beschermende nabijheid van de engel des Heren hadden Sadrach, Mesach en Abednego geen schrammetje opgelopen (*Daniël 3*).

De bijbel bevestigt door recente wonderen?

Eigentijdse wonderen lijken bevestigd te kunnen worden door verhalen uit de bijbel, maar we kunnen het verband ook omkeren. Dan wordt de probleemstelling nog interessanter. Voor vele protestantse gelovigen is de historiciteit van wonderen in het Oude en Nieuwe Testament nader aantoonbaar met soortgelijke gebeurtenissen die soms uit het recente verleden nog aan het licht zijn gekomen. De verhaaltraditie over de onbrandbare bijbels kunnen op die manier functioneren, maar laat ik een ander voorbeeld geven, nu één waarin watervastheid het hoofdmotief vormt. Duidelijk en immer aansprekend zijn de getuigenissen over zeelieden die

in het ingewand van een vis hebben verkeerd en daar gezond en wel uit te voorschijn zijn gekomen. Welke ongelovige die dit hoort, durft dan nog te beweren dat het verhaal van de profeet Jona een kunstig verdichte fabel is?

Deze bewijsvoering kan de beste theologen bevangen en maakt gemakkelijk indruk op door de historisch-kritische bijbelwetenschap aangevochten zielen. Vorig jaar werd in Zeist een studiedag gehouden van enkele werkgroepen van oud- en nieuwtestamentici (*Reformatorisch Dagblad*, 24 september 2001). De lezingen gingen over de historiciteit van het boek *Jona*. Een evangelische hoogleraar betoogde de onopgeefbaarheid daarvan met een beroep op het gevoel van de kerk der eeuwen. “Pas na de opkomst van de Schriftkritiek is de letterlijkheid ten prooi gevallen aan de letterkundigheid.” Maar ook natuurwetenschappelijke kritiek op de mogelijkheid dat Jona door een zeemonster werd ingeslikt, noemde hij oneigenlijk en zelfs irrationeel, “omdat er verslagen zijn van walvisvaarders die hetzelfde overkwam”.

Laat ik ingaan op de meest klassieke variant van zo'n verslag. In februari 1891 ging het Engelse schip *Star of the East* op walvisjacht in de Zuid-Atlantische Oceaan bij de Falkland Islands. De bemanning kreeg een walvis in het vizier, stuurde er twee kleine boten op af, en sloeg er harpoenen in. Het beest trok de boten echter mijlen ver mee, dook onder water, waarbij twee mannen in zee verdwenen en, naar men moest vrezen, noodlottig verdronken. Uiteindelijk lukte het toch de walvis te doden en aan boord te hijsen om het open te snijden. Toen de mannen bij de maag gekomen waren, schrokken ze zich wezenloos. Ze ontdekten daar één van hun vermiste collega's, de 35-jarige James Bartley, bewusteloos maar levend. Drie weken later kwam hij bij kennis en deed hij zijn verhaal. Zijn huid was voorgoed bleek en gerimpeld geworden, maar verder heeft hij een blijvend goede gezondheid genoten.

Dit verhaal komt herhaalde malen voor in twintigste-eeuwse literatuur van conservatief christelijke signatuur, variërend van publicaties van creationisten als Bernard Ramm, Harry Rimmer en Henry Morris tot naslagwerken als de *Tyndale Old Testament Commentary on Jonah and the IVP Bible Dictionary*. Ook in de goed gereformeerde Nederlandse *Korte Verklaring der Heilige Schrift* wordt bij *Jona* 1,17 het verhaal op gezag van een krantenartikel uit 1928 opgedist, zij het dan in een voetnoot. De predikant A.M. Lindeboom besteedde er uitvoerig aandacht aan om de verwoestende Schriftkritiek in neo-calvinistische kring aan de kaak te stellen (Lindeboom 1987: 63-66). Zoals gezegd kwamen de moderne verhalen recent in wetenschappelijke evangelische kringen boven water. Zelf herinner ik me ook vermeldingen in bevindelijk gereformeerde preken of tijdschriften van tien tot twintig jaar geleden.

Echter, rond 1991 heeft een Amerikaanse onderzoeker de moeite genomen de bronnen van het verhaal over James Bartley tot in detail na te trekken. Er bleef weinig van heel. Uiteindelijk blijkt het om een gefantaseerde overlevering te gaan, ontstaan uit de euforie rond een in 1891 aangespoelde walvis aan de Engelse oostkust. Deze later tentoongestelde *Gorleston Whale* was een soort lokale heilige, aan wie de wonderlijke ervaring van Jona was toegeschreven! Meest ontzuiverend was het getuigenis dat reeds in 1907 werd gepubliceerd uit de mond van de weduwe van John Killam, de kapitein van het schip dat met de vis in verband werd gebracht. “Er is geen woord waar van dit verhaal. Al die jaren dat mijn man op de *Star of the East* voer, was ik bij hem. Er is nooit een man overboord geraakt. Dit is gewoon een prachtig sterk zeemansverhaal.” (Davis 1991: 224-237)

Overigens is deze legende uit 1891 niet de enige die vertelt van iemand die een verblijf in een vis heeft overleefd. Er zijn meerdere berichten van overgeleverd, al of niet in een religieuze context. Een geval dat in 1939 in de Zuidzee zou hebben plaatsgevonden, werd door nationaal-socialisten gepubliceerd in de *Illustrierten Beobachter*, zeker niet met de bedoeling om de geloofwaardigheid van de bijbel te onderbouwen. Het verhaaltje zelf sluit dan ook aan bij een menigte van internationaal bekende volksverhalen, zoals die zijn

geclassificeerd door Aarne en Thompson (bijvoorbeeld AT 1889: *Man swallowed by a fish*). Het verhaal heeft pas in de vorige eeuw zijn christelijke, noem het fundamentalistische functie gekregen, en zo de weg naar serieuze bijbelverklaringen gevonden.

Nogmaals zeg ik voor de duidelijkheid, dat hiermee niets gezegd is over de historiciteit van Jona's verblijf in een vis als zodanig. Ik illustreer slechts, dat die niet met behulp van eigentijdse parallellen bewezen kan of behoeft te worden. Wie wil opkomen voor de realiteit van het oudtestamentische verhaal, zal verwijzen naar het getuigenis van Jezus in het licht van diens opstanding uit de dood: "Want gelijk Jona drie dagen en drie nachten was in de buik van de walvis, also zal de zoon des mensen drie dagen en drie nachten wezen in het hart der aarde" (*Matteüs 12,40*). Maar ook de interpretatie van deze uitspraak in de verstaanscontext van het evangelie zelf, valt buiten mijn bestek. Wereldbeeld, wondergeloof en vertelcultuur zijn juist de factoren, waar theologen en historici de staf over breken.

Feit en fictie

De religieuze verhalen over onaantastbare mensen en dingen staan niet op zichzelf. Er zijn tal van andere legenden die de waarheid van de bijbel of van het christelijk geloof in het algemeen lijken te bewijzen. Zo circuleerde een aantal jaren geleden het verhaal dat Russische geologen in Siberië vele kilometers in de aardkorst hadden geboord en daar een ongelooflijk hoge temperatuur hadden vastgesteld. Microfoons waren neergelaten om in die hete diepte geluid of beweging te registreren. Tot hun grote ontsteltenis hadden de wetenschappers het gekrijs van talloze gepijnigde mensen opgevangen. Inderdaad: zij waren op de hel gestuit. Over vuurvastheid gesproken. Werd hier niet bevestigd dat de verdoemenis zich in de "nederste delen der aarde" bevindt (*Efeziërs 4,9*)? En bleek hier niet de werkelijkheid van het afschrikwekkende lot van de bende van Korach (*Numeri 16*)?

Nu is lang niet altijd duidelijk of dit soort verhalen ontstaan zijn met de bedoeling het geloof in de bijbel te ondersteunen. Het zojuist vermelde geval is misschien ontsproten aan bizarre wereldse humor. Evenals bij de Jona-verhalen kan het ook voorkomen dat verhalen en vertelmotieven uit de algemene orale cultuur in bepaalde perioden en onder bepaalde groepen in een typisch christelijke vorm gegoten worden. Verder is vooral bij verhalen uit de hoek van creationisme en fundamentalisme de grens tussen feit en fictie moeilijk te trekken. Ik denk hierbij aan de telkens weer opduikende berichten, ook in algemene media, dat de locatie van het paradijs is achterhaald, dat er resten van de ark van Noach zijn teruggevonden, of dat het heel goed klopt met astronomische gegevens dat de wijzen uit het oosten na de geboorte van Christus een ster boven Bethlehem hebben gezien.

Heel geliefd is ook het verhaal van de Amerikaanse NASA-wetenschappers, die bezig waren met ingewikkelde computerberekeningen betreffende de stand van de hemellichamen over de afgelopen duizenden jaren. Opeens gaf de computer een foutmelding. In de ruimte-reconstructie van vervlogen tijden bleek precies een dag te ontbreken. De geleerden kwamen er niet uit, totdat een astronaut zich opeens een verhaal van de zondagsschool herinnerde dat de zon een keer had stilgestaan. Hij zocht een bijbel en vond de geschiedenis van Jozua in Gilgal (*Jozua 10,12-13*). Daar lag de oplossing! Maar niet helemaal, want het rekenkundig wondertuig gaf voor de tijd van Jozua een gat in de tijd van 23 uur en 20 minuten, dus geen hele dag... Gelukkig kwam bij de gelovig opgevoede collega nog een verhaal voor de geest. Eens had God voor de vrome koning Hizkia de schaduw tien graden achterwaarts laten gaan (*2 Koningen 20,8-11*). Dat komt precies overeen met 40 minuten!

Generaties christenen hebben van dit verhaal genoten, sinds het in 1936 werd opgevoerd in een Amerikaans boek over de harmonie van bijbel en wetenschap. De auteur ervan, Harry Rimmer, greep terug op een bron uit 1890, waarin nog geen NASA-computer voorkwam. Dat element is pas in de jaren 1960 aan de overlevering toegevoegd. Een grote

impuls aan de internationale verbreiding ervan ging tenslotte uit van een in 1974 verschenen boek van Harold Hill, directeur van een energiemaatschappij die persoonlijk met Amerikaanse ruimtevaarders zou hebben samengewerkt. Hoewel er van meet af kritiek op de geloofwaardigheid van het verhaal is geuit, en de NASA zelf in de loop der jaren duizenden bellers en brieven-schrijvers heeft moeten ont-nuchteren, is de aantrekkingskracht ervan onder orthodoxe christenen nog altijd groot (Williams 2001: 63-70).

In godsdienst-historisch opzicht is dit verhaal dan ook extra interessant. Het is een juweel van een legende, die in twee fasen beantwoordt aan het doel om niet alleen het bestaan van God, maar ook de letterlijke waarheid van de bijbel te bewijzen. Elk Schriftwoord telt mee, want het blijkt essentieel te zijn geweest dat de zon *ongeveer* een hele dag stil heeft gestaan. Dat Jozua eigenlijk de aarde bedoelde, wordt gewoon verondersteld: het argument dat bijbelschrijvers zich aanpasten aan hun toenmalige wereldbeeld, lijkt onder moderne orthodoxe christenen algemeen te zijn doorgedrongen en aanvaard, ook al bevestigt juist deze redenering dat de natuurwetenschap andere, aanvullende informatie dan de bijbel zelf kan verschaffen. Het verhaal is ook zo aansprekend vanwege de ongelovige wetenschapper die gedwongen wordt terug te vallen op zijn gelovige opvoeding. Zo'n motief speelt ook in het populaire maar apocriefe verhaal dat Darwin op zijn sterfbed spijt kreeg over zijn evolutie-leer en als-nog christen geworden is.

Zo goed als het NASA-verhaal de afgelopen decennia is doorgedrongen tot de christelijke volks-cultuur en zelfs tot in theologische literatuur, zo snel wordt de laatste jaren aan velen duidelijk dat het om een vrome legende gaat. Folkloristen hebben in diverse studies aandacht aan deze mythe besteed, waarvan de inhoud ook op het internet te vinden is en zodoende breed bekend raakt. Zo vond ik vorig jaar op een zoekmachine een verwijzing naar het verhaal in een bijbelstudie op de website van een Vrije Evangelische Gemeente. De webpagina zelf bleek echter niet oproepbaar. Een e-mailrondje leerde dat de webmaster(es) dat preekje inmiddels bewust had verwijderd, nadat surfende christenen haar op de studies van folkloristen hadden gewezen. De evangelische website moest wel betrouwbare feiten de lucht in blijven sturen!

Orale cultuur en materiële religie

Hoe is het te verklaren dat orthodoxe protestanten, in dit geval reformatorischen en evangelischen, zo goedgelovig zijn? Het beste en simpelste antwoord is dat ze gewone mensen zijn. Mensen zijn nu eenmaal vertellende wezens en horen graag een goed verhaal. Sagen en legenden zijn dan ook niet iets van verre voorouders of van voorchristelijke tijden, maar tieren als broodje-aap-verhalen welig in de moderne, industriële samenleving. Daarbij worden oude vertelvormen vaak in een nieuwe, aan de eigentijdse cultuur aangepaste versie omgezet. Het bericht van de vuurvaste bijbel was daar een goed voorbeeld van, of anders wel de *Umdeutung* van de menigte engelenwacht-verhalen, waarin eerbiedwaardige dominees vervangen zijn door eenvoudige meisjes. Wie verder in het verleden graaft, vindt overigens een schat aan wonderverhalen die, zonder zich aan confessionele of geografische grenzen te storen, al eeuwenlang circuleren (Van Lieburg 2001).

Ik noemde orthodox-protestanten goedgelovig, niet bijgelovig. Over *bijgeloof* kun je immers pas spreken als je ook definieert wat *geloof* is, en daar gaat een historicus niet over. Je kunt hoogstens stellen dat sommige groepen in de samenleving minder dan andere groepen de invloed hebben ondergaan van de Verlichting, om dat grote woord hier gemakshalve te gebruiken. Ik bedoel daarmee de ontwikkeling in de westerse cultuur vanaf de zeventiende eeuw, waarbij het algemeen heersende open, bovennatuurlijke en magische wereldbeeld vervangen is door een gesloten, rationeel en natuurwetenschappelijk beperkt wereldbeeld. Hoewel die trend zeker dominant is geweest, is ze niet tot alle sociale groepen en religieuze

subculturen doorgedrongen. Eerder geldt dat mensen, los van opvoeding of opleiding, een wereldbeeld hebben waarin verschillende niveaus van denken en geloven door elkaar lopen.

Het behoeft nauwelijks betoog dat aan orthodoxe protestanten, met name bevindelijk gereformeerden en evangelische gelovigen, de Verlichting nooit besteed is geweest. Zij hebben lang, zo lang mogelijk, ja tot op heden, vastgehouden aan een open wereldbeeld, waarin God niet alleen als schepper boven het aardse gebeuren staat, maar ook door zijn voorzienigheid dagelijks in het leven van mensen ingrijpt. Engelen en duivelen zijn voor hen nog altijd reële wezens, al is het geloof in spoken of heksen ook onder protestanten, voor zover ik weet, verdwenen. Ook de angst van piëtistische gelovigen voor spoorreinen, vliegtuigen en bliksemafleiders is verleden tijd. Het verzet tegen soortgelijke zaken als verzekering en vaccinatie is echter zeker niet verdwenen. En de belangstelling voor alternatieve geneeswijzen is in orthodoxe kring opvallend sterk aanwezig.

De geringe verlichtheid hangt behalve met culturele en sociale factoren ongetwijfeld ook samen met de protestantse bijbelvastheid. Wie dagelijks leest in en leeft met het boek dat duizenden jaren geleden in het Midden-Oosten is ontstaan, vermengt die ervaring vanzelf met het leven in de totaal andere cultuur van het huidige West-Europa. Dat kan vervreemding oproepen, die juist overwonnen wil worden door het geloof dat God door middel van de bijbel spreekt tot mensen van alle tijden en plaatsen. Hoe die beleving van continuïteit tussen het bijbelse en het moderne wereldbeeld zich kan uiten in de orale cultuur van hedendaagse christenen, heb ik met enkele voorbeelden duidelijk gemaakt. Ik wil die lijn echter nog doortrekken naar het terrein van de materiële religie (MacDannell 1995). Deze verbinding tussen beide verschijnselen ligt als het ware in het verhaal van de vuurvaste bijbel opgesloten.

Niet alleen de inhoud van Gods Woord, maar ook de Heilige Schrift als concreet voorwerp, maakt namelijk deel uit van de denk- en leefwereld van orthodox-gereformeerde of evangelische protestanten (Brunold-Bigler en Bausinger 1995: 219-230). Daarin sluiten zij aan bij een eeuwenoude traditie, stammend uit het magisch universum dat vóór de Verlichting het vanzelfsprekende handelingskader van de mensheid was. Sinds in de late middeleeuwen de bijbel of andere gezaghebbende religieuze boeken onder het volk verbreid raakten, golden die als sacrale voorwerpen, die als zodanig bovennatuurlijke functies konden hebben. Bijbels werden in de volkscultuur bijvoorbeeld gebruikt als beschermingsmiddel tegen boze geesten in allerlei situaties, letterlijk van kraambed tot sterfbed en van wieg tot graf. Ze speelden ook een rol in de zogenaamde sleutelproef. Om dieven of tovenaars te ontmaskeren werd dan een sleutel op het Johannes-evangelie gelegd, die bewoog zodra de naam van een terecht verdacht persoon werd genoemd.

Eén vorm van magisch gebruik van de bijbel komt tot in onze tijd voor, zeker ook onder orthodox protestanten. Dat is de zogenaamde bibliomantie, letterlijk: waarzeggerij via boeken. Dit komt in de praktijk neer op het willekeurig openslaan van de bijbel en het lezen van een persoonlijke boodschap van God in de tekst waar het oog het eerst op valt of die de vinger toevallig aanwijst. Dit soort orakels komt in alle tijden en godsdiensten voor, en is vooral via de Grieks-Romeinse cultuur ook in het christendom terechtgekomen. Augustinus heeft de bijbel-mantie klassiek gemaakt met de 'tolle-lege'-passage in zijn *Belijdenissen*. Er zijn ook tal van voorbeelden bekend uit het puritanisme en piëtisme, inclusief bekeringsverhalen uit Nederlandse bevindelijk gereformeerde kring van de laatste eeuwen. Elders ben ik uitvoerig op deze combinatie van orthodoxie en magie ingegaan (Van Lieburg 2003).

Frappant is dat dit magische gebruik naadloos kon aansluiten bij de geestelijke omgang met de bijbel, zoals die in zwaar protestantse kringen gebruikelijk was. Soms radicaliseerde het piëtistisch Schriftverstaan zich tot een spiritualistische overwaardering van de individuele ervaring van de Geest boven het geschreven Woord van God. Ik kan dit niet duidelijker illustreren dan met een citaat uit een catechismuspreek uit 1929 van de predikant

Gijsbertus van Reenen, nog altijd gezaghebbend in de Gereformeerde Gemeenten: “Gods kinderen hebben een Bijbel in hun hart. En dien Bijbel in hun huis, en die in hun hart, stemmen precies overeen. Daarom, als men alle Bijbels verbrandde, dan schoten er nog evenveel wandelende Bijbels over, als er kinderen Gods op aarde zijn.” (Van Reenen 1929: 119) Volgens deze piëtist kunnen bijbels dus wel degelijk verbranden. Maar dat is helemaal niet erg, zolang Gods volk niet op de brandstapel komt!

Zo'n identificatie van goddelijke openbaring en persoonlijk geloof zal overigens ook door de meeste bevindelijken en evangelischen als extreem worden ervaren en door predikanten en andere opinieleiders afgewezen worden. Hun biblicisme wordt momenteel – tegen de eigen piëtistische traditie in – niet zozeer gekenmerkt door spiritualisme, maar door fundamentalisme (Van Lieburg 2002). In reactie op de ver doorgevoerde Schriftkritiek in bredere stromen van het protestantisme, die echter steeds meer in de orthodoxe subculturen lijkt door te sijpelen, is de handhaving van de strikte historische waarheid van de bijbelse geschiedenis tot in al haar details, schijnbaar steeds belangrijker geworden. Voor die stellingname kunnen uiteraard lange en min of meer theologische betogen worden gevoerd. Maar het aardige is dat ook hier de vertelcultuur haar diensten als overdraagster van ideeën en gevoelens bewijst.

Een recent voorbeeld hiervan ontleen ik aan de rubriek ‘Kerkhistorie met een knipoog’ in het *Reformatorisch Dagblad* (14 juni 2001). In een aflevering over het Schriftgezag kwam de historiciteit van het bijbelboek *Jona* weer aan de orde. Nu niet met bewijzen van walvisvaarders uit het recente verleden, maar van ervaringen van bevindelijke gelovigen die geconfronteerd werden met predikanten die wel godgeleerd maar niet Van God Geleerd waren. Een troubadour van de ‘kleine kerkgeschiedenis’ vertelde het verhaal van een oude weduwe, die haar vrijzinnige zielenherder resoluut van repliek diende: “Dominee, al stond er in plaats van dat de vis Jona had opgeslokt dat Jona de vis had ingeslikt, dan had ik het nóg geloofd, want het staat in Gods Woord en dat kan niet liegen!” Hier is rechtzinnig Schriftgeloof ontaard in het *kicken* op (geometrische) absurditeit. Maar de voorstanders van letterlijk bijbellezen genieten van dergelijke verhalen.

Besluit

In deze bijdrage heb ik de aandacht gevestigd op een aantal wonderverhalen die in orthodox-protestantse kring de ronde deden en doen, en dat zeker niet alleen op de werkvloer of aan de borreltafel, maar ook in preken, catechisaties en serieuze literatuur. In het bijzonder heb ik gewezen op de functie van sommige verhalen om er de letterlijk-historische waarheid van de bijbel mee te onderbouwen, en op de omgekeerde gewoonte om eigentijdse wonderen onder verwijzing naar bijbelse voorbeelden aannemelijk te maken. Beide redeneringen berusten echter op drijfzand. Hoewel ik met opzet verhalen naar voren heb gebracht die reeds door hun bovennatuurlijk of onwaarschijnlijk karakter van twijfelachtig gehalte zijn, is gewoonlijk de interpretatie vanuit een bestaande verteltraditie voldoende om de geloofwaardigheid tussen haakjes te zetten.

Uiteraard is dat slechts de constatering van een historicus, en als zodanig geen bijdrage tot de gelovige en theologische bezinning op de aard van wonderen, verhalen en wonderverhalen in het algemeen en in de Heilige Schrift in het bijzonder. Christelijke verhalen kunnen worden ontmythologiseerd, maar behouden een boodschap en functie voor wie ze horen of lezen willen. Voor bijbelverhalen geldt op zijn minst hetzelfde, maar die vallen bovendien onder de openbaringsboog van de heilsgeschiedenis, zoals die werkelijkheid krijgt in de cultuurgeschiedenis. Juist in orthodox-protestantse kring wordt momenteel een discussie gevoerd over de ‘historiciteit’ van Gods Woord – zowel in de zin van feitelijkheid

als van tijdgebondenheid – waarin geprobeerd wordt de tegenstelling tussen ‘echt zo gebeurd’ en ‘slechts een verhaal’ te overstijgen.

Als historicus meen ik wel te hebben geïllustreerd in wat voor religieus-culturele context er binnen het bijbelgetrouwe christendom over dergelijke zaken wordt gedacht. Vaak wordt gewezen op de verborgen doorwerking van de Verlichting, die de orthodoxie op even rationele wijze naar het Schriftgetuigenis doet kijken als het modernisme, zodat de historische betrouwbaarheid van de bijbel met dezelfde soort argumenten wordt verdedigd als waarmee ze door de kritische wetenschap is aangetast (Ouweneel 2001). Volgens mij spelen daarnaast ook meer algemeen menselijke en dieper in het protestantisme gewortelde tradities een rol. Behalve de invloed van de orale cultuur, die een sterke continuïteit tussen bijbelse en na-bijbelse (wonder)verhalen suggereert, heb ik ook de kracht van de materiële religie genoemd, die de omgang met het boek der boeken een sacrale lading geeft.

Het christelijk geloof is niet gebaseerd op buitenissige ervaringen en zelfs niet op het geschreven Woord van God, stelde de gereformeerde theoloog Bram van de Beek, die ons een diepgravende studie over wonderverhalen heeft gegeven. Het is de geest van Christus zelf die ons aanspreekt via het lezen van de bijbel, wat op zichzelf een wonder kan worden genoemd. Alleen in verbondenheid met de Man van smarten krijgen bijbelse, en misschien ook wel eens na-bijbelse getuigenissen van hoop, bevrijding en genezing betekenis. “Ook al wordt onze bijbel verbrand, ook dan blijft de Heer onze Heer. Ook al worden alle bijbels verbrand, dan zal niets ons scheiden van zijn liefde.” (Van de Beek 1992: 140) De uitspraak komt dicht in de buurt van het eerder gegeven citaat van dominee Van Reenen, al lokaliseerde die dit wonder in de bekeerde mens, en Van de Beek in de verrezen Heiland.

Gegeven de postmoderne verwarring in de orthodoxe protestantse wereld is het belangrijker dan ooit om het gezag van de Schrift met artikel 5 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis te blijven verankeren in het innerlijk getuigenis van de Heilige Geest. Een schijnbaar spiritualistisch fundament, dat elke waardering van de bijbel als concreet boek, als letterlijk tekstmateriaal of als historisch document ondergeschikt maakt aan het horen van de stem van de levende God. Uiteindelijk komen alle lijnen van mijn opstel samen in het bekende verhaal van Mozes bij de berg Horeb: “Daar verscheen hem de Engel des Heren als een vuurvlam midden uit een braamstruik. Hij keek toe, en zie, de braamstruik stond in brand, maar werd niet verteerd.” (*Exodus* 3,2)

Literatuur

- Beek, A. van de. 1992. *Wonderen en wonderverhalen*. Nijkerk
- Brunold-Bigler, Ursula en Bausinger, Hermann. 1995. *Hören, Sagen, Lesen, Lernen. Bausteine zu einer Geschichte der kommunikativen Kultur*. Bern
- Davis, Edward B. 1991. ‘A Whale of a Tale: Fundamentalist Fish Stories’. In: *Perspectives on Science and Christian Faith* 43: 224-237
- Klaniczay, Gábor en Kristof, Ildikó. 2001. ‘Ecritures saintes et pactes diaboliques. Les usages religieux de l’écrit (Moyen Age et Temps modernes)’. In: *Annales HSS* 56: 947-980
- Lieburg, Fred van. 2000. *De engelenwacht. Geschiedenis van een wonderverhaal*. Kampen
- Lieburg, Fred van. 2001. *Merkwaardige voorzienigheden. Wonderverhalen in de geschiedenis van het protestantisme*. Zoetermeer
- Lieburg, F.A. van. 2002. ‘Het piëtisme en de bijbel: vroeger en nu’. In: *Theologia Reformata* 45: 145-158
- Lieburg, Fred van. 2003. ‘De bijbel als orakelboek. Bibliomantie in de protestantse traditie’. In: Molendijk, Arie L. (red.). *Materieel christendom*. Hilversum
- Lindeboom, A.M. 1987. *De theologen gingen voorop. Eenvoudig verhaal van de ontmanteling van de Gereformeerde Kerken*. Kampen

- Loomis, C.G. 1948. *White Magic: An Introduction to the Folklore of Christian Legend*. Cambridge
- MacDannell, Colleen. 1995. *Material Christianity religion and popular culture in America*. New Haven, Conn.
- Margry, Peter Jan (red.). 1995. *Goede en slechte tijden. Het Amsterdamse Mirakel van Sacrament in historisch perspectief*. Aerdenhout
- Messerli, Alfred. 1997. 'Die Errettung des "Paradiesgärtleins" aus Feuers- und Wassernot'. In: *Fabula* 38: 253-279
- Natzijl, H. en Dijk, H.J. van. 1995. *Zoete banden die mij binden*. Houten
- Ouweneel, Willem J. 2001. 'Historische betrouwbaarheid tussen fundamentalisme en modernisme'. In: *Bijbel en wetenschap* 26, nr. 230: 5-8
- Pieters, W. 1996. *Wonderlijke gebeurtenissen*. Kampen
- Reenen, G. van. 1929. *De Heidelbergse Catechismus, toegelicht voor eenvoudigen in 52 predikaties*, deel I. Utrecht
- Rijswijk, C. van. 1994. *U smekten zij van mensenhulp ontbloot*. Barneveld
- Scribner, Robert W. 1987. *Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany*. London
- Smink, M., Los, P. Gzn e.a. 1933. *Gods Voorzienigheid blijktbaar in de bekeering, leiding en uitredding van onderscheidene personen, in verhalen geschetst* (nieuwe uitgave). Nieuw-Beijerland
- Visser, Piet. 1991. 'Het dopers mirakel van het onverbrande bloempje. Terug naar de bron van een onbekend lied over martelaar Leonhard Keyser (†1527)'. In: *Doopsgezinde Bijdragen* 17: 9-30
- Williams, John A. 2001. *The Cost of Deception. The Seduction of Modern Myths and Urban Legends*. Nashville, Tennessee